

Дір'я МАЛИШЕВА,

orcid.org/0000-0003-0827-384X

аспірантка кафедри педагогіки та психології

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

(Миколаїв, Україна) dashkami@i.ua

АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО НЕДОРОЗВИНЕННЯ МОВЛЕННЯ

У статті аналізуються тенденції у формулюванні та використанні поняття «загальне недорозвинення мовлення», активно використовувані у працях вчених теоретичного та методичного характеру, класифікаційні підходи до вивчення дефектів мовлення при різноманітних порушеннях розвитку.

Метою статті є аналіз історичних підходів до проблеми вивчення загального недорозвинення мовлення різноманітного генезу як предмету дослідження багатьох учених. Акцентовано увагу на тому, що проблема вивчення загального недорозвинення мовлення різноманітного генезу має історичні корені. Вченими було сформульовано два класифікаційні підходи: клініко-педагогічний, який дозволив розкрити механізми, форми і види мовленнєвих розладів, тобто структуру дефекту, та психолого-педагогічний, яким відображено симптомологічний підхід до визначення характеру мовленнєвого порушення. Наголошується на важливості комплексного підходу до вирішення досліджуваної проблеми, що сприяє розгляду мовленнєвих порушень у різноманітних аспектах. У висновках зазначено, що на сучасному етапі розвитку логопедії важливим є розуміння мовленнєвих порушень з урахуванням базових позицій клініко-педагогічної та психолого-педагогічної класифікації, які не суперечать одна одній, а розглядають мовленнєві порушення, враховуючи у різноманітні аспекти, що доповнюють один одного. Звертається увага на сучасні аспекти формування соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення, що виникає у зв'язку із наявними у цих дітей ускладненнями можливостей вільного спілкування з дорослими та однолітками, налагоджуванням міжособистісних стосунків, неадекватності емоційних реакцій, порушеннями самооцінки, комунікації у соціумі, що призводить до зниження рівня психосоціального і особистісного розвитку і обмежує можливості у пізнанні суспільного довкілля.

***Ключові слова:** загальне недорозвинення мовлення, класифікаційні підходи, клініко-педагогічний, психолого-педагогічний, мовленнєва патологія.*

Dyria MALYSHEVA,

orcid.org/0000-0003-0827-384X

Graduate student at the Department of Pedagogy and Psychology

V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

(Mykolaiv, Ukraine) dashkami@i.ua

ANALYSIS OF HISTORICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF STUDYING GENERAL SPEECH DEVELOPMENT

The article is dedicated to the analyzes of trends in the formulation and use of the concept of “general speech underdevelopment”, actively used in the works of scientists of a theoretical and methodological nature, classification approaches to the study of speech defects in various developmental disorders.

The purpose of the article was to analyse historical approaches to the problem of studying the general speech underdevelopment of various genesis as a subject of research by many scientists. Attention is focused on the fact that the problem of studying the general speech underdevelopment of various genesis has historical roots. Scientists formulated two classification approaches: the clinical-pedagogical one, which revealed the mechanisms, forms and types of speech disorders, that is, the structure of the defect, and the psychological-pedagogical one, which reflected the symptomological approach to determining the nature of the speech disorder. The importance of a comprehensive approach to the solution of the investigated problem is emphasized, which contributes to the consideration of speech disorders in various aspects. The conclusions state that at the current stage of the development of speech therapy, it is important to understand speech disorders, taking into account the basic positions of clinical-pedagogical and psychological-pedagogical classification, which do not contradict each other, but consider speech disorders, taking into account various aspects that complement each other. Attention is drawn to modern aspects of the formation of social and civic competence of children with general speech underdevelopment, which arises in connection with the complications of these children's opportunities for free communication with adults and peers, establishing interpersonal relationships, inadequacy of emotional reactions, violations of self-esteem, communication in society, which leads to a decrease in the level of psychosocial and personal development and limits opportunities in learning about the social environment.

***Key words:** general underdevelopment of speech, classification approaches, clinical-pedagogical, psychological-pedagogical, speech pathology.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення в Україні збільшується кількість дітей з порушеннями психофізичного розвитку, у тому числі значна частка таких дітей має мовленнєві порушення. Науковці, педагоги, логопеди, батьки, які мають дітей із порушеннями мовлення, актуалізують проблему надання допомоги дітям з особливими освітніми потребами через створення ефективних умов та оптимальних шляхів для отримання очікуваних результатів логопедичної корекції. Врахування особливостей психологічних механізмів порушень, структурних складових мовленнєвої діяльності, формування мовленнєвої функції у дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення та закономірностей компенсації зумовлює розроблення засобів діагностики та корекції мовленнєвих порушень у дошкільників зазначеної категорії. Водночас, аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що серед наукових досліджень вкрай обмежене коло таких, що розглядають особливості соціального та особистісного становлення дітей, які мають порушення мовленнєвого розвитку. Така ситуація значно знижує ефективність психолого-педагогічної допомоги таким дітям, якої вони потребують. За цих обставин значущості набуває проблема формування соціально-громадянської компетентності дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення, визначена Базовим компонентом дошкільної освіти як одна із ключових компетенцій, що має сформуватися на етапі дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень науковців засвідчує їхню зацікавленість проблемою загального недорозвинення мовлення у дітей шкільного та дошкільного віку. Проблема вивчення загального недорозвинення мовлення потягом декількох десятиліть є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Так, історичний контекст вивчення проблеми загального недорозвинення мовлення показав наявність численних досліджень, присвячених цій проблемі (Г. Жаренкова, Г. Каше, Р. Левіна, Н. Нікашина, Л. Спірова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, А. Ястребова та ін.). У працях психологів, логопедів О. Боряк, Н. Ільїної, Р. Лалаєвої, З. Ленів, І. Мартиненко, І. Марченко, Н. Пахомової, Н. Савінової, Н. Січкачук, Є. Собонович, Л. Спірової, В. Тищенко, Л. Трофименко, Г. Чиркіної, М. Шеремет, В. Ядешко та ін.. головним показником рівня розвитку дитячого мовлення у дітей із загальним недорозвиненням мовлення визначено комунікативні вміння. Дослідженню міжособистісних стосунків у групі дошкільників із ЗНМ присвячено праці О. Слінько; проблемі соціалізації дітей із

загальним недорозвиненням мовлення – дослідження М.Лемешук; формуванню усного мовлення у дітей молодшого дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком – дослідження Ю. Рібцун. Водночас, незважаючи на значний науковий інтерес досліджень різноманітних аспектів загального недорозвинення мовлення дітей дошкільного віку вважаємо за необхідне більш ґрунтовно здійснити вивчення сучасних тенденцій формування соціально-громадянської компетентності дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення шляхом аналізу історичних підходів до проблеми вивчення загального недорозвинення мовлення різноманітного генезу як предмету дослідження багатьох учених.

Мета і завдання дослідження. Мета статті – аналіз історичних підходів до проблеми вивчення загального недорозвинення мовлення різноманітного генезу як предмету дослідження багатьох учених. Окреслена мета уможливила формулювання основних завдань дослідження: здійснити аналіз стану порушеної проблеми в історичному аспекті; дослідити класифікаційні підходи, які було сформульовано на той час дослідниками проблеми загального недорозвинення мовлення.

Виклад основного матеріалу. Уперше загальне недорозвинення мовлення як самостійний розділ логопедії було теоретично обґрунтовано в праці «Онови теорії і практики логопедії» (під редакцією Р. Левіної), в якій було представлено результати досліджень різних форм мовленнєвої патології у дітей, в тому числі дошкільного віку, проведених Р. Левіною та колективом наукових співробітників НДІ дефектології АПН СРСР (Н. Нікашина, Г. Каше, Ф. Рау, Л. Спірова, Р. Шуйфер та ін.) (Левіна, 1968). Науковці визначили поняття «загальне недорозвинення мовлення» у дітей з нормальним слухом і первинно збереженим інтелектом як «форму мовленнєвої аномалії, при якій порушено формування усіх компонентів мовленнєвої системи, що відноситься до її як звукової, так і смислової сторони» (Левіна, 1968: 129). На переконання дослідників, у дітей, розвиток яких ускладнено загальним недорозвиненням мовлення, порушується формування всіх компонентів мовленнєвої системи; для них характерним є обмежений словниковий запас, аграматизм, порушення звукового складу слів, фонематичні процеси та вимова звуків.

Варто розглянути класифікаційні підходи, які було сформульовано на той час дослідниками. Одним із підходів став клініко-педагогічний (С. Ляпідевський, М. Хватцев). Представлення результатів багаторічних досліджень порушень

мовлення у дітей та дорослих було здійснено М. Хватцевим, який окрім узагальнення, спробував їх описати та класифікувати. Його дослідження здійснено на засадах диференційованого підходу до вивчення складних дефектів мовлення при різноманітних порушеннях розвитку і вибору методів корекційної допомоги особам різного віку. За визначенням М. Хватцева, порушення мовлення – це «різноманітні відхилення від норми, стандарту мовлення, тобто загальноприйнятого у мові типізованого прояву її сприймання, починаючи з порушень окремих компонентів і завершуючи повною відсутністю словесного спілкування». Важливим в аспекті нашого дослідження є акцентування вченого на тому, «мовлення дитини розвивається не лише в соціальному середовищі, але і через це середовище. Тому логопедичний процес обов'язково повинен бути поєднаним з впливами середовища, що стимулюють у логопата потребу покращити власне мовлення і організувати у нього відповідну активність, без чого успіх неможливий» (Хватцев, 1937: 24).

Мовленнєві порушення у роботах С.Ляпідевського розглядаються з точки зору клінічного підходу. Дослідник описує мовленнєві порушення, при цьому наголошує, що вони «не становлять певну єдину аморфну групу». У цій групі мовленнєвих порушень є різні форми, що характеризуються різноманітними і неоднорідними проявами клінічної симптоматики і структури порушення. Зважаючи на наявність клінічної і педагогічної класифікації мовленнєвих порушень, С. Ляпідевський пропонує медичний аспект їх клінічної класифікації, зважаючи на те, що в ньому передбачається урахування того, який з аналізаторів має порушення, у якому відділі і якою мірою вони виявляються. Зокрема, в клінічній класифікації автор виокремлює: розлади, обумовлені порушенням мовнослухового і мовнорухового аналізаторів; розлади центрального і периферійного характеру; розлади функціональні або органічні з урахуванням часу виникнення розладу (до початку формування мовлення, в процесі формування, після того, як мовлення уже сформоване) (Ляпідевський, 2000).

Логопедичний аспект класифікації речових порушень, на думку науковця, передбачає урахування тієї ланки мовленнєвої системи, яка зазнала порушень. Відповідно до цього він виокремлює розлад голосу, розлад ритму, розлад темпу, розлад фонетичного ладу, розлад граматичного ладу, лексики. У педагогічній класифікації автор розглядає такі форми мовленнєвих порушень як недорозвинення мовлення різних

рівнів і затримка мовленнєвого розвитку (Ляпідевський, 2000).

Іншим підходом став психолого-педагогічний (Г. Жаренкова, Г. Каше, Р. Лаласва, Р. Левіна, Н. Нікашина, Л. Спірова, Т. Філічева та ін.), у якому найбільш значущим був пошук відповіді на питання, які з компонентів мовленнєвої системи є недорозвиненими або порушеними. Р. Левіна у своїх дослідженнях наголошувала на різноманітності проявів у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку порушень усного мовлення, які «мають різноманітне походження і структуру» і можуть виявлятися у вимові, у фонемотворенні та у труднощах здійснення звукового аналізу. Окрім того, в окремих випадках «порушення охоплює як фонетико-фонематичну, так і лексико-граматичну системи, що виражається в загальному недорозвиненні мовлення» (Левіна, 1968). Акцентувала вчена також на тому, що, вивчаючи мовленнєві порушення, необхідно зважати і брати до уваги вікові особливості розвитку мовлення, враховувати той факт, що кожному віковому етапу розвитку мовлення дитини притаманні певні особливості вимови звуків, використання лексичних і граматичних засобів мови та особливості побудови речень. Названі особливості зумовлені темпами фізіологічного розвитку мовних функцій, тому при оцінці несформованості мовленнєвих засобів як виявлення загального недорозвинення необхідно брати до уваги вікові норми мовленнєвого розвитку дитини. Р. Левіна застерігала також, що мовленнєві порушення необхідно відрізняти від дефектів мовлення, які є наслідком інших аномалій або супроводжують їх. Різноманітні прояви відхилень в розвитку мовлення супроводжують різні аномалії, що «створює об'єктивні труднощі розпізнавання і правильної оцінки мовленнєвої патології у дітей» (Левіна, 1968). Серед таких порушень Р. Левіна називала розумову відсталість, порушення слуху та зору. Тому одним із завдань, є визначення мовленнєвої патології, за якої дефект є «ядром» аномалії, та уникнення випадків, за яких дефекти мовлення супроводжують стають результатом інших відхилень у розвитку (Левіна, 1968).

Розмежовуючи мовленнєві порушення Р. Левіна опиралася на вчення Л. Виготського, який в структурі аномального розвитку виокремлював первинний дефект і вторинні відхилення, що дозволило їй виявляти первинні прояви і симптоми, що є прямим або відтермінованим у часі результатом. Тому, її поняття «загальне недорозвинення мовлення» орієнтоване на виявлення насамперед мовленнєвої симптоматики. В основу розробки теорії

загального недорозвинення мовлення Р. Левиною було покладено один із провідних принципів – принцип розвитку, що передбачав аналіз процесу виникнення мовленнєвого порушення і сприяв виявленню в проявах аномалій мовленнєвого онтогенезу закономірного зв'язку, при якому первинне порушення обумовлює появу і прояв вторинних щодо причини порушень, які, як правило, є не менш важкими за впливом на мовленнєву функцію, яка знаходиться у стадії формування.

Порушення усіх компонентів мовленнєвого розвитку (звукового, фонематичного, лексичного і граматичного) загальним недорозвиненням мовлення вважали Г. Жаренкова, Г. Каше, Н. Нікашина, Л. Спірова. Зокрема, у підручнику з логопедії, Н. Нікашина у статті «Формування мовлення при його нерозвиненні» обґрунтовує необхідність корекційно-логопедичної роботи на логопедичних пунктах з учнями школи, серед яких зустрічаються діти із «загальним недорозвиненням мовлення, вираженим як недоліками вимови окремих звуків, так і неправильним відтворенням складової структури слова, недостатнім словниковим запасом, неправильним граматичною будовою мовлення» (Нікашина, 2005: 154). Учена наголошує, що стосовно таких дітей «мова йде не про розширення, а про формування мовленнєвої практики як основи практичного засвоєння елементарних закономірностей мовлення. Оволодіння звуковим аналізом на основі слухового сприймання, яке перебуває на стадії розвитку, правильної вимови звуків і правильного відтворення структури слова відбувається через процеси спостереження і узагальнення в галузі звукової сторони мовлення; оволодіння словом, його лексичними і граматичними значеннями ґрунтується на практичному умінні розрізняти, виокремлювати і узагальнювати значущі частини; практичне оволодіння різними типами речень илжливе лише на основі практичного спостереження над зв'язком слів» (Нікашина, 2005: 157).

У статті Л. Спірової та Р. Шуйфера «Загальні методологічні положення з навчання грамоти дітей із недорозвиненням мовлення» вказано, що загальне недорозвинення мовлення виявляється в порушенні як звукової, так і смислової сторони: «Зазвичай... наявні грубі дефекти вимови, порушення складової структури, обмеженість словника і аграматизми». Окрім порушення звуковимови у цих дітей обмежений і нестійкий мовленнєвий багаж, недосконалим є процес висловлювання думки лексико-граматичними засобами. При цьому Л. Спірова та Р. Шуйфер наголошують на необхідності врахування характерологічних осо-

бливостей кожної дитини і особливостей засвоєння програмного матеріалу, оскільки «в одному випадку недорозвинення мовлення обумовлене недостатнім розвитком слухового сприймання, в іншому – мовленнєворуховими ускладненнями, в третьому – послабленою пізнавальною активністю» (Спірова, Шуйфер, 2005: 150). Тому здійснюючи індивідуальний підхід дорослі мають опиратися на ті компенсаторні фактори у мовленнєвому розвитку дитини, які сприятимуть більш швидкому і успішному навчанню грамоти.

Також на дітей із загальним недорозвиненням мовлення звертає увагу Г. Жаренкова, яка виокремлює групу дітей, що мають «не лише фонетичні, але й фонематичні і лексико-граматичні порушення». Такі прояви вона називає «проявами загального недорозвинення мовлення» (Жаренкова, 2005).

У наведених дослідженнях вчених (Г. Жаренкової, Р. Левіної, Н. Нікашиної, Л. Спірової) поняття «загальне недорозвинення мовлення» в основному, використовувалося для характеристики мовлення дітей шкільного віку. У подальшому, у зв'язку із розвитком логопедичної науки та збільшення кількості дошкільних закладів для дітей із важкими порушеннями мовлення виникла необхідність проведення досліджень у напрямку теорії і практики загального недорозвинення мовлення стосовно дітей дошкільного віку, задля чого було здійснено ретельне дослідження мовлення дітей означеної категорії. Учені (Н. Жукова, Л. Єфіменкова, Р. Лалаєва, Н. Сербрякова, С. Міронова, Т. Філічева, Г. Чіркина та ін.) у своїх працях почали використовувати поняття «загальне недорозвинення мовлення» також і стосовно дітей дошкільного віку.

Зокрема, в праці Л. Єфіменкової «Формування мовлення у дошкільників», де висвітлено проблему організації корекційної логопедичної допомоги дітям різного віку, автор використовує поняття «загальне недорозвинення мовлення» для характеристики мовленнєвих порушень як у дітей дошкільного, так і молодшого шкільного віку. Автор оперує поняттям, прийнятим у науці, не розкиваючи його, але описує прояви недорозвинення мовлення відповідно до виокремлених рівнів мовленнєвого розвитку. Учена зауважує, що «загальне недорозвинення мовлення негативно впливає на розвиток не мовленнєвих процесів (слухове, зорове, тактильне сприймання), що є основою для розвитку мовлення. Тому навчання дітей із загальним недорозвиненням мовлення необхідно починати не з розвитку власного мовлення, а з відновлення тієї основи, яка забезпе-

чує його формування. Робота з розвитку у дітей зорової уваги і пам'яті, слухової уваги і пам'яті, моторики може проводитися паралельно з мовленнєвими завданнями у вигляді ігор та вправ» (Ефіменкова, 2001: 3).

У навчально-методичному посібнику «Діти із загальним недорозвиненням мовлення: виховання і навчання» Т. Філічева і Т. Туманова загальне недорозвинення мовлення у дітей зі збереженим інтелектом трактують як «специфічне виявлення мовленнєвої аномалії, за якої формування основних компонентів мовленнєвої системи порушено або відстає від норми» (Філічева, Туманова, 2000).

Отже, психолого-педагогічна класифікація загального недорозвинення мовлення, яка представила науково обґрунтовані фронтальні методи корекційного впливу на порушення мовлення та інші психічні функції дітей дошкільного і шкільного віку, відкрила широкі можливості для логопедичної практики. Психолого-педагогічна класифікація загального недорозвинення мовлення, насамперед, акцентує на недорозвинутих або затрунутих компонентах мовленнєвої системи, зважаючи на які логопед чітко визначає напрями корекційного втручання при виявленні кожної категорії мовленнєвого розладу.

Сучасний етап розвитку логопедії сприяв розумінню мовленнєвих порушень з урахуванням базових позицій клініко-педагогічної та психолого-педагогічної класифікації. Як наголошує Р. Лалаєва, обидві класифікації не суперечать одна одній, а розглядають мовленнєві порушення, враховуючи у різноманітні аспекти, які доповнюють один одного (Лалаєва, 2001).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Важливими в аспекті нашого дослідження є методики розвитку мовлення дітей із загальним недорозвиненням мовлення, розроблені науковцями: методика розвитку зв'язного мовлення дітей із ЗНМ засобами театралізованої діяльності (Л. Колесник), методика формування образного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ (Н. Ільїна), методика розвитку мовлення дітей 6-річного віку з ЗНМ в процесі ознайомлення з природою (І. Андрусьова), методика заучування віршів зі старшими дошкільниками із ЗНМ (І. Марченко, К. Косяк), методика формування зв'язного монологічного мовлення у

дітей з ЗНМ в процесі навчання переказу (В. Глухов); методика формування зв'язного мовлення у дошкільників із порушенням мовленнєвого розвитку як засобу творчого самовираження (М. Лепетченко, М. Шеремет), методика формування усного мовлення у дітей молодшого дошкільного віку (Ю. Рібцун), методика соціалізації дітей із загальним недорозвиненням мовлення (М. Лемещук) та ін.. Водночас, поза увагою науковців залишається проблема формування соціально-громадянської компетентності старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення. В оновленому Базовому компоненті дошкільної освіти (2021 року) визначено ключові для дошкільної освіти компетентності дитини, серед яких важливе місце посідає соціально-громадянська компетентність. Згідно Стандарту дошкільної освіти «соціально-громадянська компетентність – це здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі у соціальних подіях, що відбуваються у дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя» (Базовий компонент дошкільної освіти, 2021).

Проблема формування соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення виникає у зв'язку із наявними у цих дітей ускладненнями можливостей вільного спілкування з дорослими та однолітками, налагоджування міжособистісних стосунків, неадекватності емоційних реакцій, порушеннями самооцінки, комунікації у соціумі, що не сприяє розвитку пізнавальної сфери, комунікативної функції та емоційно-вольових процесів, призводить до зниження рівня психосоціального і особистісного розвитку і обмежує можливості у пізнанні суспільного довкілля. Процес соціалізації дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення ускладнюється недостатньою мовленнєвою активністю, яка з часом, може призводити навіть до порушень поведінки та явищ соціальної дезадаптації, що становить загрозу соціальній значущості їхньої особистості. Тому вивчення потребують питання формування соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення, що і становить перспективи подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти. 2021. <https://ezavdnz.mcf.ua/book?bid=37876>
2. Ефименкова Л.Н. (2001). Формирование речи у дошкольников: (Дети с общим недоразвитием речи): пособие для логопедов. М.: Просвещение, 2001, 112 с.

3. Жаренкова Г.И. Понимание грамматических отношений детьми с общим недоразвитием речи. Логопедия. Методическое наследие: пособие для логопедов и студ. дефектол. фак. пед. вузов / под ред. Л.С. Волковой. Кн. 5. М.: ВЛАДОС, 2005. С. 64–65.
4. Никашина Н.А. Формирование речи при ее недоразвитии. Логопедия. Методическое наследие: пособие для логопедов и студ. дефектол. фак. пед. вузов / под ред. Л.С. Волковой. Кн. 5. М.: ВЛАДОС, 2005. С. 153–157.
5. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В. Формирование лексики и грамматического строя у дошкольников с общим недоразвитием речи. СПб.: Изд-во «Союз», 2001. 224 с.
6. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. М.: Просвещение, 1968. 133 с.
7. Ляпидевский С.С. Невропатология. Естественнонаучные основы специальной педагогики: учеб. для вузов / ред. В.И. Селиверстов. М.: Владос, 2000. 384 с.
8. Спирова Л.Ф., Шуйфер Р.И. Общие методологические положения по обучению грамоте детей с недоразвитием речи. Логопедия. Методическое наследие: пособие для логопедов и студ. дефектол. фак. пед. вузов / под ред. Л.С. Волковой. Кн. 5. М.: ВЛАДОС, 2005. С. 145–152.
9. Филичева Т.Б., Туманова Т.В. Дети с общим недоразвитием речи. Воспитание и обучение: учебно-методическое пособие. М.: Издательство «Гном и Д», 2000. 128с.
10. Хватцев М.Е. Логопедия: уч. для пед. институтов. М, 1937. 244 с.
11. Рібцун Ю. В. Формування усного мовлення у дітей молодшого дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 : у 2 т. К., 2010. Т. 1. 214 с.
12. Фигередо Э. Э. Психолого-педагогическая характеристика дошкольников с ОНР : автореф. дис. ... канд. пед. Н. М., 1989. 17 с.

REFERENCES

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity. 2021. [Basic component of preschool education]. 2021. <https://ezavdnz.mcfri.ua/book?bid=37876> [in Ukrainian].
2. Efimenkova L.N. Formyrovanye rechy u doshkolnykov: (Dety s obshchym nedorazvytyem rechy) [Formation of speech in preschoolers: (Children with general underdevelopment of speech): a guide for speech therapists. M. 2001. 112 p. [in Russian].
3. Zharenkova G.I. Ponymanye hrammatycheskykh otnoshenyi detmy s obshchym nedorazvytyem rechy [Understanding of grammatical relations by children with general underdevelopment of speech. speech therapy]. Methodological heritage: a manual for speech therapists and students. defectol. fak. ped. universities / ed. L.S. Volkova. Book. 5. M.: VLADOS. pp. 64–65 [in Russian].
4. .Nikashina N.A. Formyrovanye rechy pry ee nedorazvytyy. Lohopedyia. Metodycheskoe nasledye [The formation of speech in its underdevelopment. speech therapy]. Methodological heritage: a manual for speech therapists and students. defectol. fak. ped. universities / ed. L.S. Volkova. Book. 5. M.: VLADOS. pp. 153–157 [in Russian].
5. Lalaeva R.I., Serebryakova N.V. Formyrovanye leksyky u hrammatycheskoho stroia u doshkolnykov s obshchym nedorazvytyem rechy. SPb. [Formation of vocabulary and grammatical structure in preschoolers with general underdevelopment of speech. SPb]. SPb, 2001. 224 p. [in Russian].
6. Levina R.E. Fundamentals of the theory and practice of speech therapy. M. 1968. 133 p. [in Russian].
7. Lyapidevsky S.S. Nevropatohyia. Estestvennonauchnye osnovy spetsyalnoi pedahohyky [Neuropathology. Natural science foundations of special pedagogy: textbook. for universities] / ed. IN AND. Seliverstov. M. 2000. 384 p. [in Russian].
8. Spirova L.F., Shuiifer R.I. Obshchye metodolohycheskye polozheniya po obucheniyu hramote detei s nedorazvytyem rechy [General methodological provisions for teaching literacy to children with speech underdevelopment] Logopedia. Methodological heritage: a manual for speech therapists and students. defectol. fak. ped. universities / ed. L.S. Volkova. Book. 5. M.: VLADOS. pp. 145–152 [in Russian].
9. Filicheva T.B., Tumanova T.V. Dety s obshchym nedorazvytyem rechy. Vospytanye y obuchenye: uchebno-metodycheskoe posobyе [Children with general underdevelopment of speech. Education and training: teaching aid]. M., 2000. 128 p. [in Russian].
10. Hvatsev M.E. Lohopedyia: uch. dlia ped. ynstitutov. [Speech therapy: three. for ped. Institutes] M. 1937. 244 p. [in Russian].
11. Ribtsun Yu. V. Formuvannia usnoho movlennia u ditei molodshoho doshkilnoho viku iz zahalnym movlennievym nedorozvytkom [Formation of oral speech in children of younger preschool age with general speech underdevelopment]: thesis. ... candidate ped. Sciences: 13.00.03: in 2 volumes. K. 2010 T. 1. 214 p. [in Ukrainian].
12. Figueredo E. E. Psykholoho-pedahohycheskaia kharakterystyka doshkolnykov s ONR [Psychological and pedagogical characteristics of preschoolers with OHP]: author. dis. ... cand. ped. Sciences: specialty 13.00.03 "Special. Pedagogy". M., 1989. 17 p. [in Russian].